

ТАРБИЯ ТИЗИМИДА ХОЖА ИСМАТ БУХОРИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Abduraximova D.A.,

*O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi professori,
p.f.d.(DSc), professori.*

Burxanov T.M.,

*O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi dotsenti,
p.f.f.d. (PhD), dotsent.*

Аннотация. Мазкур мақолада ўрта аср Шарқ маданияти ва фалсафасида муҳим ўринган эга бўлган, Темурийлар саройида яшаб, ижод этган мутафаккир, мутасаввиф шоир Хожа Исмаат Бухорийнинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари ва унинг тарбия тизимида тутган ўрни ҳақида маълумот берилган. Шунингдек, мутафаккирнинг ижтимоий-ахлоқий қарашларидаги қатор ахлоқий тушунчалар, меъёрлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар. Хожа Исмаат Бухорий, Алишер Навоий, ахлоқ, илоҳий ишқ, сабр-қаноат, ижтимоий адолат, раҳбар этикаси, баркамол шахс.

Аннотация. В данной статье представлена информация о социально-этических взглядах мыслителя, поэта Ходжи Исмата Бухари, сыгравшего и сыгравшего важную роль в культуре и философии Ближнего Востока, и его роли в системе воспитания. Также анализируется ряд этических концепций и норм в социально-этических воззрениях мыслителя.

Ключевые слова. Ходжа Исмаат Бухари, Алишер Навои, нравственность, божественная любовь, терпение, социальная справедливость, этика лидерства, гармонично развитая личность.

Annotation. This article provides information about the socio-moral views of the thinker, Sufi poet Khoja Ismat Bukhari, who played and played an important role in the culture and philosophy of the Middle East, and his role in the educational system. Also, a number of ethical concepts and norms in the socio-ethical views of the thinker are analyzed.

Keywords. Khoja Ismat Bukhari, Alisher Navoi, morality, divine love, patience, social justice, leadership ethics, harmonious personality.

Бугунги кунда дунё ҳамжамияти халқларининг маданий-маънавий меросининг таркибий қисми бўлмиш Шарқнинг буюк мутафаккирлари

қаторида юксак ҳурмат ва эътиборга сазовор бўлган Хожа Исмаи Бухорий ва унинг адабий-маънавий мероси жаҳон халқлари, айниқса ёшларни юксак ахлоқли етук маънавий баркамол шахс қилиб тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга.

Юртимизда буюк алломаларнинг илмий-назарий меросларини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, уларни тарғиб этиш, миллий қадриятларни асраб қолиш ва ёш авлодни аждодларимизнинг эзгу орзу ва анъаналари руҳида тарбиялаш борасида олиб бораётган ислохотларни изчил давом этириш, бир вақтнинг ўзида маънавий-маърифий ўзгаришлар соҳасидаги самарадорликни ошириш зарурати тадқиқот йўналишдаги ишларни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтаришни талаб қилмоқда. Шунинг учун “биз аждодларимизнинг донишмандлик анъаналарига амал қилиб, уларнинг ғояларини теран англаган ҳолда, қатъий ислохотларни амалга оширмоқдамиз, мамлакатимизнинг янги қиёфасини шакллантириш йўлидан бормоқдамиз”[1].

Хожа Исмаи Бухорий маънавий, тасаввуфий-фалсафий, илмий мероси ўсиб келаётган ёш авлодда ислом дини ва тасаввуф таълимоти, айниқса дин ниқоби остида фаолият кўрсатаётган бузғунчи диний-экстремистик оқимларнинг соф исломдан йироқ эканлиги борасида тўғри тасаввур кўникмаларини шакллантириш имкониятини яратади.

Хожа Исмаининг дунёқарашини у яшаб фаолият кўрсатган XIV аср охири ва XV аср биринчи ярмида ижод майдонида Мовароуннаҳру Хуросонда яратувчилик билан шуғулланган замондош шоирларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий, ахлоқий-фалсафий қарашларидан ажратиб олган ҳолда талқин қилиш мумкин эмас. Чунки бир масканда, бир хил маънавий-маданий муҳитда яшаган мутафаккирларнинг ҳаёт, инсон, уни ўраб олган мавжудот, атрофда содир бўладиган воқеа-ҳодисаларга нуқтаи назарининг турлича бўлишини ақлга сиғдириш душвор. Хусусан, табиатнинг олий хилқати инсон тақдири устида бош қотирувчи, уни руҳий-маънавий балоғат пиллапояларида кўриш орзуси билан нафас олувчи ижод аҳли хусусида шундай гапни айтиш жоиздир.

Ишқнинг инсон маънавий-руҳий, ахлоқий камолотида муҳим омил эканлиги Атоий, Саккокий, Гадоий, Ҳофиз Хоразмий ва Мавлоно Лутфийларнинг ғазалиёти учун ҳам бегона эмас. Қуйида матлаъ ва мақтаъи келтириладиган ғазаллар шу фикримизни қувватлайди:

Мени шайдо қиладурғон, бу кўнгулдур, бу кўнгул,
Хору расво қиладурғон, бу кўнгулдур, бу кўнгул.

Ўзгадин кўрмаки кўзунг ёшини, эй Лутфий,
Айни дарё қиладурғон, бу кўнгулдур, бу кўнгул [2].

Яна:

Оҳ, ул санам ҳажринда кўз ҳар лаҳза дарё бўлғуси,
Ой чехрасин анғонча юз турлу сурайё бўлғуси.
Ҳижрон захри мунда йўқ бўлса, эй Саккокий, санга,
Ул шоҳнинг аччиқ сўзи, сўкунчи ҳалво бўлғуси [3].

Юқоридагилардан кўринадики, парчаларда ҳаракат қилувчи шеър қаҳрамони ошиқнинг маъшуқа ташвиш-тараддудларидан бошқа дарди йўқ. Лутфий талқинидаги шеър қаҳрамони бошига тушган ҳижрону изтиробларнинг бош сабабчиси сифатида ўз қалбини билади. Яратганга маскан вазифасини ўташи мумкин бўлган пок инсон (солик) қалби бадий талқинини топган укубатларнинг манбаидир. Худди шундай гапни кўзлардан дарё мисол оқувчи ёш хусусида ҳам айтиш мумкин. Мусулмонликнинг асосий рукнларидан яна бири иймондир. Хожа Исмаил ҳам айни ҳақиқатни эътироф қилади ва унинг қирраларини бадий бўёқларда ривожлантириш йўлини хуш кўради. Жумладан, қуйида келтириладиган ғазал сатрларида шундай майл равшан назарга ташланади:

Парирухон, ки чу хуршед аълам афрўзанд,
Ба айши нури рухат чун ситора дар рўзанд,
Зи сурадат ҳама таълими ҳусн мегиранд,
К-аз ў ба мактаби хуби малоҳат омўзанд [5].

Диний таълимотга кўра, Аллоҳ фаришталарини эътироф этмоқ иймондандир. Шоир ҳам шу фикрдан узоқлашмайди, аксинча, тан олади. Ғоят рангли ва оддий сўзлар ёрдамида ҳосил қилинган мисраларда ўша майлни равшан кўриш мумкин. Малоикалар – паричехралар, улар ою куёшдай нур сочиш, мулки борлиқни ёритиш кудратига эга. Мисралардан аёнлашадики, шоир ҳар бир сўзнинг ўз ва тағ маъносига урғу беради. Фаришталар ва ер гўзалини ёнма-ён тутиш, уларни улуғлаш йўлидан боради. Шоир учун ҳар қандай гўзалнинг фақат зоҳирий ҳусни эмас, балки ботиний олами қадрлироқдир. Бу шеърий парчада келган “малоҳат” сўзининг қўлланилишида равшан намоён бўлади.

Хожа Исмаил Бухорийнинг ижтимоий-фалсафий қарашларидан ижтимоий адолат масаласи ҳам муҳим ўрин олган. Адолат инсонийликнинг мардлик, ҳалоллик ва тўғрилиқ, оддийлик ва камтарлик, имон ва эътиқод, самимийлик ва садоқат, уятчанлик ва ор-номусдан иборат олийжаноб фазилатлар қаторида

алоҳида аҳамият касб этади. Адолат бор жойда садоқат, меҳр оқибат ва барака бор. У инсонларни ғолибликка, аҳиллик ва иноқликка чорлайди. Тинчлик, осойишталикнинг, ўзаро ишонч ва ҳурматнинг замини ҳам адолатдир. Адолатсиз муҳитда эса келишмовчилик ва зиддиятлар илдиз отиб, каттадан-катта ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ўпирилишлар содир бўлиши мумкин. Адолат жамият , давлат ва кишилик ҳаёти учун ўта зарур ва улуғ неъмат. Адолат - араб тилида одиллик ва тўғрилиқ маъносини билдириб, у ижтимоий, фалсафий, ахлоқий ва ҳуқуқий маъноларда ишлатилади.

Халқимизнинг энг қадимги оғзаки ижодида ҳам, ёзма манбаларда ҳам адолат тушунчаси ҳақида фикр юритилганда, у инсонлар ўртасидаги эзгулик, одамийлик, яхшилик тамойили сифатида қайд этилади. Дарҳақиқат, адолат сўзининг замирида қанча-қанча ҳикмат бор, ҳар бир инсон қалбан, жисман адолатга интилади. Шарқнинг таниқли мутаффақкири Носириддин Тусий ижтимоий адолатнинг қуйидаги учта талаби ҳақида шундай дегандилар:

Биринчи талаби аҳоли турли табақаларининг ўзаро уйғун бўлишини таъминлаш;

Иккинчидан, эл-улуснинг ҳақ-ҳуқуқи тенг таъминланган ҳолда, кишиларни хизматга таъйинлашда шахснинг салоҳияти ва имкониятларидан келиб чиқиши керак;

Учинчи талаби эса, барчанинг тенг фаровонлигини ҳимоя қилиб, бу фаровонликни амалга оширишдаги хизмати ва ҳуқуқига қараб ҳар бир инсон ўз улушини олишга имкон яратиш.

Алломанинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий қарашларига назар ташлар эканмиз, айниқса инсоннинг сабр қаноатли бўлиши, сабр-қаноатлилик фазилати улуғланганлигининг гувоҳи бўлдик. Барча олиму-фузалолар, машҳур файласуфу-тарихчилар “Бухоро, Ўрта Осиё буюк цивилизация маданият бешиги бўлган. У ўзида кўхна ва ҳаратомуз тарихни музассам этган заминдир” деб таърифлаганлар. Шоиру фозиллар юрти бўлмиш Бухорои Шариф жаҳон илму-фани ва маданиятига юзлаб алломаларни етиштириб берганлиги сир эмас. Бу алломаларнинг кўпчилиги ҳақида тўлиқ ёки қисман маълумотга эгамиз. Лекин яна бир қанча шоиру-фозиллар борки, улар тўғрисида ҳатто тасаввурга ҳам эга эмасмиз.

Бутун дунё иқтисодий инқироз авж олган паллада ўзбек халқи ҳаётида бу фазилатлар ҳам ўз аксини кўрсатмасдан қолмаяпти. Сабр-қаноат қонида бўлган халқимиз ўткинчи бу қийинчиликларни мардонавор енгишга ўзида куч топа олади.

Хўжа Исмат ижодидан таҳлил қилинган биргина қитъани денгиздаги томчига ўхшатиш мумкин. Умуман жамиятимизда тинчлик ва барқарорлик, инсонпарварлик ва эзгулик амалга ошишида Хўжа Исмат Бухорийнинг сабр-қаноатлилиқ ғояларини инсонлар қалби ва онгига чуқур сингдириш зарурдир.

Шарқ классикларининг пандномалари ва ҳикматлари халқнинг моддий ва маънавий ҳаётида катта мавқега эга бўлиб, тарбия ва шахсий ибратнинг муҳим воситаси вазифасини ўтаган. Хожа Исмат шеърятининг мавзу, ғоя ва бадиияти ҳақида фикр юритар эканмиз, ўша дилбар мисралар оҳорини кўтариш, нафосатини таъмин этишда муҳим омиллардан ҳисобланган вазн масаласида ҳам озгина бўлса-да мулоҳаза юритишни лозим топдик.

Хожа Исмат, Атоий, Саккокий, Гадоий, Ҳофиз Хоразмий ва Лутфийлар фалсафий-ахлоқий қарашларининг мавзулари, ғоялар олами ва мазмуни ҳақида баҳс этувчи қарашларнинг қиёсий таҳлили жараёнида амин бўлдики, айна мутафаккирларнинг ахлоқий қарашлари ҳаётий муҳим масалаларга бағишланиб, ғоятда ибратомўз ва таъсирлидир. Шу билан бир қаторда, уларда одамийлик, бир-бирининг қадрига етиш, мақсадга эришиш йўлида ҳаракат қилиш, аҳду-вафо, ширинсуханлик, адолатга даъват, беозорлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, бағрикенглик, ҳаётга меҳр кўзи билан қараш, хокисорлик каби қатор олижаноб ғоялар тараннуми ҳам етакчилик қилади.

Хожа Исмат Бухорий ижодининг ахлоқий ва маънавий масаларидан бири “Фақирона ҳаёт кечиришнинг подшоҳликдан афзал саналиши” масаласидир. Мулк ва давлат йиғилган жойда ҳукмронлик пайдо бўлади. Ҳукмдор эксплуататорга айланади ва зулму зуғум авж олади. Бу инсониятни таназулга ҳукм этади. “Фақирона ҳаёт кечиришнинг подшоҳликдан афзал саналиши” инсоннинг виждон амри ва қалбининг покланишига етакловчи ахлоқий воситадир.

“Виждон – ахлоқий тушунча, яхшилик нима-ю, ёмонлик нималигига жавоб берадиган ички ишонч, ўз ҳатти-ҳаракатлари учун масъулиятни англаш”дир [6].

“Ҳукмдор бўлиш ўта масъулиятли вазифа. Бошқаларни бошқариш, уларга тўғри йўлни кўрсатиб боришдан аввал бундай шахс ўз хулқ-атворини ўзига итоат эттира олган бўлиши шарт. Ахлоқ-одобда барчага ўрнатилган бўла оладиган инсонгина бошқаларга ҳукмдор бўлади. Доно раҳбарлар, эътиборли ҳукмдорлар ўз фуқаросини эзгу ният, эзгу ишларга одатлантириб бориб, уларнинг ўзларини юксак фазилатлар соҳиблари қилиб тарбиялайдилар”[10]. Акс ҳолда мулк ва давлат инсонга ташвиш келтиради, инсоннинг маънавиятига

путур етказади. Унда нафси аммора кучайиб бориб, унинг ҳалол ва пок яшашига болта уради, нафс балоси унинг онгига кишан солади.

Хожа Исматнинг дарвешлик мулки – рутбасига эга бўлиши, унда моддийликнинг инкор этишида, ўткинчи молу мулкка эгалик қила олмаслик ва шу сабабли маънавий-руҳий оламга эга бўлмоқни иддао қилишидадир. У, ҳатто шоҳлик давлатига эга бўлган одам ҳам, гадолик иқболига маҳкум бўлишини асло унутмаслиги кераклигини таъкидлайди.

Пировардида, Хожа Исмат фозил инсон ва эътиқод соҳиби сифатида нақшбандия таълимотидек жамият ва борлиқ учун муҳим саналган мукаммал прогрессив ғоянинг эзгу ишларга дахлдорлигини яхши англади. Унинг зоҳидликни ёқлаши нақшбандийликни инкор этишидан эмас, балки оилавий шароитининг издан чиқиши ва тушкунлик руҳиятидан келиб чиқади. Мусибатни яққалиқда енгиш учун боқийлик оламига шошилади. Уни бу дунёнинг ташвишлари қизиқтирмай қўяди. Шу сабабли ғамхонага кириб, Аллоҳдан нажот излайди. Буни эса тариқат қоидаларига зид билмаслик керак. Юқоридаги билдириб ўтилган фикр ва мулоҳазалар асосида қуйидагича хулоса чиқариш асослидир:

Тасаввуф таълимоти жамиятда ахлоқий муносабатларини энг тўғри, энг яхши, манфаат туйғусидан йироқ бўлган ҳолда тартибга солгани, таълим бергани билан аҳамиятлидир. Хожа Исмат Бухорийнинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари айни мақсадни рўёбга чиқаришга хизмат қилади;

Мутафаккирнинг ижтимоий-ахлоқий қарашларида қатор ахлоқий тушунчалар, меъёрлар, тамойилларга эътибор қаратилган. Хожа Исмат Бухорий ахлоқсизликнинг ҳар қандай кўринишини қоралаган, инсон ва жамиятда юксак ахлоқий фазилатлар мавжуд бўлиши лозимлиги ҳақидаги ғояларни илгари сурган;

Иймон, виждон, эътиқод, сабр-қаноат, ижтимоий адолат, фақрлик, фидоийлик, ватанпарварлик ва бошқа масалалар мутасаввиф шоирнинг ахлоқий қарашларининг марказида турган;

Хожа Исмат ижтимоий-ахлоқий қарашларининг мавзулари, ғоялар олами ва мазмуни ҳаётини муҳим масалаларга бағишланган ва уларда одамийлик, бир-бирининг қадрига етиш, мақсадга эришиш йўлида ҳаракат қилиш, аҳду-вафо, ширинсуханлик, адолатга даъват, беозорлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, бағрикенглик, ҳаётга меҳр кўзи билан қараш, хокисорлик каби қатор олижаноб ғоялар тараннуми ҳам етакчилик қилади.

Мутасаввиф шоирнинг ижтимоий-ахлоқий қарашларида яна бир муҳим жиҳат шундаки, раҳбар этикасига оид қарашларни таҳлил қилганидир. Бу масалада Хожа Исматнинг “Ҳукмдор бўлиш ўта масъулиятли вазифа. Бошқаларни бошқариш, уларга тўғри йўлни кўрсатиб боришдан аввал бундай шахс ўз хулқ-атворини ўзига итоат эттира олган бўлиши шарт. Ахлоқ-одобда барчага ўрнак бўла оладиган инсонгина бошқаларга ҳукмдор бўлади. Доно раҳбарлар, эътиборли ҳукмдорлар ўз фуқаросини эзгу ният, эзгу ишларга одатлантириб бориб, уларнинг ўзларини юксак фазилатлар соҳиблари қилиб тарбиялайдилар”- мазмунидаги фикрлари диққатга сазовор ва долзарбдир.

Алломаннинг комил инсон ҳақидаги қарашлари эса ўзининг маъно-мазмуни, ёндашуви, ғоялари билан жуда рационалдир. Комил инсон ҳақидаги қарашларида аллома ижодининг асосий ва марказий ғоялари ўз ўрнини топган;

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи // - Тошкент, 2017. Халқ сўзи. № 196.
2. Лутфий. Сенсан севарим. Нашрга тайёрловчилар Содир Эркинов, Эргаш Фозилов, Эркин Аҳмадхўжаев. – Т.: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 146
3. Саккокий. Девон. ЎРФАШИ қўлёзмалар фонди, инвентар рақам 7685. 24–варак.
4. Бухорий, Хожа Исмат. Девон. – Техрон: Толоркитоб. Нашрга тайёрловчи Аҳмад Карамий. 1987. – Б. 297
5. Хоразмий, Ҳофиз. Девон. 2 томлик. К.2. – Т.: ЎзКПМК нашриёти, 1981.– Б. 225
6. Носиров Р.Н. Ибн Сино қарашларида инсон ва унинг тақдири муаммоси / Фалсафа ва тасаввуф мавзуидаги республика илмий-амалий семинар материаллари. Бухоро, 2008. – Б. 193-196.